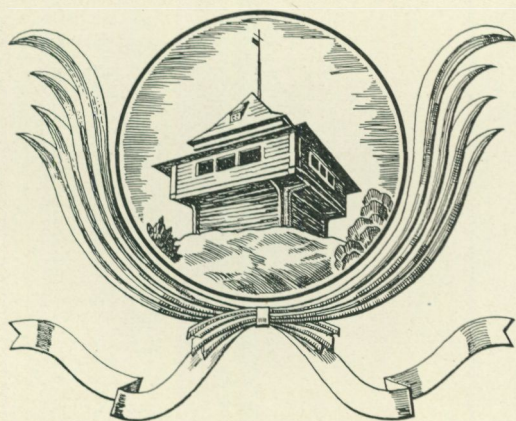




NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N



1 9 3 1

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro
tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.



Stockholm 1931

VICTOR PETTERSONS BOKINDUSTRIAKTIEBOLAG



FRÅN FOLKDRÄKT TILL KONFEKTIONSKOSTYM

AV SIGFRID SVENSSON.

»Därigenom att allmogens söner ofta äro stadde på resor till Göteborg samt skånska och halländska kuststäderna för att sälja smör, vax, talg och något vildt, bliva de bekante med främmande provinser plägseder och mera utbildade smak för lyx. — — — Man får ofta se bondsonen, klädd i paletå och rökande sin cigarr, visa sig vid sidan av fadren klädd i kortbyxor av skinn och en med häkter försedd lifrock med långa skört.»

Så beskriver 1855 lantmätaren L. Adlerstam dräktskicket i Forsheda socken i Småland. Skildringen är målande. Är det inte den gamla och den nya tiden som i gestalt av far och son vandra fram på den småländska landsvägen. Gärna vill man säga sig — och så var väl också iakttagarens mening — att

Vignett. Fig. 1. Leksandsfolk på 1890-talet.

någoting sådant hade man aldrig tidigare kunnat få se och att det endast var detta kulturbrytningarnas underliga 1800-tal som kunde åstadkomma ett så omaka par. Detta är oriktigt, bilden är allmängiltig, gammalt och nytt ha ständigt mötts. Redan så tidigt som 1626 ha vi dokumenterat från St. Mellösa i Närke, att allmogen då frestades av sådana »förargelighe» klädespersedlar som »sterkte huffudkläder, fergade förkläden, sijdskiörtade snöre Tröijor», alltså den tidens modepåfund. Och redan 1683 konstaterade dåvarande biskopen i Visby Hakvin Spegel, att den gotländska lantbefolkningen tillägnat sig stadsbornas klädedräkt. Men detta kan inte ha skett utan en brytningstid liknande den som ovan beskrivits från 1800-talet. Med denna behöver dock ingalunda följt, att det folkliga dräktskicket i sin helhet utplånats.

Fadern klädd i folkdräkt, sonen i modedräkt. Men sonens modedräkt hade kanske inte så litet drag av en folkdräkt den heller, han månde själv ha tyckt att den var aldrig så modern. Folkdräkterna äro inte utan vidare en garderob med avlagda modedräkter. Skillnaden mellan modedräkt och folkdräkt är inte blott en skillnad i tid. Om smoken någonstades hade blivit en arbetskostym och plusfours i någon landsända kommit i bruk till högtidsdräkten, så hade dessa plagg i denna användning också utgjort ett slags folkdräkt, de må ha varit aldrig så modernt sydda. Det finns äldre motsvarigheter till dessa fingerade exempel. I en lantmäteribeskrivning från Småland, daterad 1858, omtalas »att bonddrängar ofta synas vandra på dagsverken till Wisingsborg med paraply i handen, som begagnas äfven om vintertiden och i hvad väderlek som helst istället för käpp». Ville man vara modern ute på landsbygden vid 1800-talets mitt och årtiondena därefter skulle man bära galoscher. I Haverö socken i Medelpad hade en bonde i början av 1840-talet galoscher på sin bröllopsdag och han var den förste bonde, som trädde inom Haverö kyrka med sådana plagg. År 1852 lämnar en lantmätare en uppgift från Ärnäs socken i Ångermanland att becksömsskorna började försvinna och att under



Fig. 2. Modedräkt och folkdräkt. Oljemålning av Bengt Nordenberg 1877 ..

hans tjänsteförrättningar en och annan gjort hantlangning i skogen i klädeskläder och med stövlar och galoscher. Från Hångsdala socken i Västergötland uppgives 1848, att till klädedräkten hör stövlar med galoscher, »vilka senare just icke så egentligt endast nyttjas vid högtidliga tillfällen, såsom vid dans o. dyl.» Vid ett bröllop i en prästgård i Villands härad i Skåne på 1870-talet kommo både män och kvinnor i blanka glänsande gummigaloscher, men ingen makt på jorden skulle kunnat förmå dem att taga av sig dessa galoscher.

Både paraplyn och galoschererna voro alltså — fastän modeplagg av ungt datum — på god väg att bli tillbehör till en folkdräkt. Men det folkliga dräktskicket var nu hastigare än någonsin på väg att försvinna. Det är genom snabbheten i tempot som 1800-talet skiljer sig som brytningstid från århundradena förut. För dräktens vidkommande finnes dock en ännu väsentligare skillnad nämligen att det var i detta århundrade som konfektionskostymen kom till. Det folkliga dräktskicket kunde leva sitt eget om ock tynande liv bakom all efterapning av dagens moder. Men attacken från konfektionskläderna uthärdade det inte.

När ett mod i äldre tid spridit sig på landsbygden, kan man för stora områden följa utbredningen från bygd till bygd. Annorlunda är det under denna sista period i folkdräkternas historia. Städer och stationssamhällen, ståndspersoner och enskilda sockenbor, kunna i varje socken för sig åstadkomma införandet av modenyheter, oberoende av inflytanden från grannbygden.

»Klädedräkten är i mycket öfwerensstämmande med den i staden brukliga», konstaterar 1856 en författare från Vemmenhögs härad i Skåne. »På köpst (köpstadsvi) skall det vara: så är dagens lösen i detta hänseende.» Likadant låter det i de sockenbeskrivningar från förra århundradets mitt, som lantmätarna fingo i uppdrag att upprätta och som nu förvaras i Lantmäteristyrelsens arkiv. Ett par av dem ha redan citerats. De lämna också många vittnesbörd om den roll städerna vid denna tid spelat för folkdräktens försvinnande. Stockholm har

naturligtvis utövat ett särskilt starkt inflytande. Från Markims socken i Uppland säges 1851: »Vad klädedräkten angår så söka socknens skräddare att inhemta moder dertill från Stockholm (vanligen 3 à 4 år gamla, då de hinna dit) och därefter förfärdiga kläder af köpta tyger såväl åt män som åt kvinnor.» Samma sak är det med provinsstäderna. »Socknens skräddare efterapa med stor framgång stadens nyaste snitt», heter det i en beskrivning. Och i en annan: »Der uppenbarar sig ett visst begär att i bjefs och grannlåter härma den närmaste stadens innevånare.» Från Trankils socken i Värmland konstateras 1848, att »dels Norrige med dess frätande handelsstad Fredrikshall och dels Lennartsfors bruk på sednare tider blivit mönster för den lyx som hunnit intränga». Särskilt i Norrland skjuta lantmätnarna även skulden på lanthandeln. Klädedräkten har allt mer och mer förfinats, sedan den för lyxen gynnsamma lanthandeln uppblomstrat, är ett samstämmigt vittnesbörd. När ungdomen i Dals socken i Ångermanland inte är lika omåttligt och löjligt lyxfull som i grannsocknarna, anses detta bättre förhållande otvivelaktigt bero på att inom socknen icke finnes någon enda lanthandlare.

Det är ungdomen, som drar in fåfängan och de nya moderna i bygden. Lantmäteribeskrivningarna äro eniga härom och många hårda ord fällas i denna sak. Särskilt vändes naturligtvis harmen mot tjänstefolket. Drängarna gå i kläde, även om de ej äga linnet helt, och flickorna styra ut sig i silkeshalsdukar och fabriksstyger, även om lönen ej går upp till värdet av några pund lin. På andra håll klandras i detta sammanhang de högt uppressade lönerna, som möjliggöra lyxbehovets tillfredsställande. Men det gäller härvidlag inte blott en ekonomisk fråga utan det är också den gamla historien om dräkten som klassmärke. Det är med förtrytelse det t. ex. från Ånimskogs socken i Dalsland konstateras, att det ibland är svårt att på klädedräkten skilja drängar och pigor från stånds personer. Från Småland förmäles likaså, att unga drängar, som nyligen vandrade omkring med brödsäcken, nu äro utstyrdas så, att

man kan ta dem för bättre eleganta ungherrar. Alltjämt äro karlarna — liksom i gångna tider — snabbare än kvinnorna att ta upp nymodigheterna. I många landskap var männens dräkt helt moderniserad, medan kvinnorna ännu höllo kvar vid det folkliga dräktskicket. I Dalarna kan man ju ännu konstatera detta förhållande, jämför fig. 1. En annan sak var att kvinnornas dräkt det oaktat kunde vara mera kostsam. »Bonden själv», det gäller Hackvad i Närke, »har kläder af husets tillverkningar, men drängarnas och qvinnornas högtidskläder äro mycket blandade med köpta tyger.»

Bäst bevarat är vid 1800-talets mitt det folkliga dräktskicket i socknarna kring Siljan. Redan efter ett par årtionden började dock även där moderna dräktdelar nyttjas tillsammans med de gamla plaggen, fig. 3. I en notis i Dalpilen 1870 omtalas att Liss Olof Larsson i riksdagen bar en dräkt som var »varsamt moderniserad». Genom påverkningar utifrån — intresset för folkdräkternas bevarande hade vaknat — avbröts dock utvecklingen i denna riktning och så kom det gamla dräktskicket att konserveras i flera av dessa socknar, framförallt i Mora, Leksand och Rättvik. Till bergslagsbygden hade nymodigheterna nu liksom alltid kommit vida tidigare. Beskrivningen över Stora Tuna från 1856 kan dock lämna en utförlig skildring av den gamla dräkten. Det säges till sist: »Denna dräkt är numera i det närmaste aflagd och allmogen kläder sig mera i likhet med Stadsbon, hvilket på långt när icke blifwer dem så kostsam.» Yttrandet ger de rätta proportionerna åt de övriga lantmätarnas ständiga veklagen över lyxens tilltagande i samband med det folkliga dräktskickets försvinnande.

I andra delar av Sverige var det endast i enstaka socknar som folkdräkter i sin helhet och av ålderdomligare art levde kvar efter 1850. Delsbodräkten i Hälsingland är ett exempel på, att det gamla dräktskicket bibehölls ännu ett par årtionden framåt. Även i intill varandra liggande socknar går utvecklingen olika. I Gästrikland hade dräkten i Hedesunda ännu på 1850-talet en äldre prägel under det att den i Ö. Färnebo redan var



Fig. 3. Familj från Rättviks socken, Dalarna.
Foto från 1870-talet.

helt modern. Likaså säges det från Torsåker att »den forna gemensamma dräkten afläggdes alltmer» under det att i grannsocknen Ovensjö till och med ungdomen norr ut i socknen bibehållit den gamla dräkten. Från de norrländska kustlandskapen omnämna lantmäteribeskrivningarna i övrigt inga socknar med bibehållen gammal dräkt, undantagandes den i Medelpads översta del belägna Haverö socken. Men även här förekom dock, som vi ovan sett, ett så modernt plagg som galoscher redan på 1840-talet. Från Jämtland lämnas beskrivningar av folkdräkterna i flera socknar, där de ännu voro i bruk. I Frösö socken, som ju ligger intill Östersund, bar man dock kläder »i djerfaste snitt».

I många av de mellansvenska landskapen hade nymodigheter tidigt vunnit insteg. Den uppländska skärgården var dock konservativ. Likaså vissa socknar i Närke, där man åtminstone bibehöll enstaka äldre dräktplagg, så omtalas vita fårskinns-pälsar i Gällersta och kringliggande socknar och till fotleden räckande rockar i Hackvad. Ännu så sent som 1843 bestämde man i Vingåker i Sörmland, att böter skulle uttagas av alla, som bortlade den gamla dräkten. Påbudet blev utan resultat, dräkten försvann kort därefter. I Värmland klädde man sig modernast i kusttrakterna kring Vänern. I Dalsland skilde sig den södra och den norra delen väsentligt från varandra, i det att man var konservativ i norr och modern i söder. Till skillnad från alla andra landskap konstatera lantmäteribeskrivningarna från Västergötland att klädedräkten där var enkel och utan lyx. Det äldre dräktskicket levde länge kvar. I Rackeby brukade t. ex. karlarna 1849 alltjämt »vitgrå rockar med hakar, något liknande dalkarlarnas» och i Siene nyttjades ännu 1860 »en slags frack, en både ful och ändamålslös beklädnad».

I Sydsverige levde det gamla dräktskicket delvis kvar vid århundradets mitt i Blekinge och Halland, under det att Småland redan var kraftigt moderniserat. Längst behöll man de gamla dräkterna i Skåne och framförallt i landskapets södra delar. »Folkets kläde drägt och plägseder bibehålla väl ännu en anstrykning af gamla dar, men äfven häri göra den dagligen omkring sig gripande lyxen och modet stora förändringar», konstateras 1849 i lantmäteribeskrivningen över Nöbbelövs socken i Torna härad. Det är karldräkten detta närmast gäller. Kvinnorna bära nämligen alltjämt sin blå eller gröna »spede-tröja», sitt korta livstykke och sina fem vadmalskjolar. Ett dräktplagg som behölls i bruk, även sedan dräkten i övrigt moderniserats är kluten, den kvinnliga huvudbonaden. När författarens farmors mor från Löderups socken i Ingelstads härad 1876 begrovs, voro hennes döttrar samtliga klädda i klut.

Så var i korta drag situationen vid århundradets mitt. Rap-



Fig. 4. På väg till kyrkan. Från Andrarums socken, Skåne.
Foto Alfr. B. Nilsson 1902.

porter ett eller annat årtionde senare skulle ha lämnat ännu mer likformiga uppgifter. I äldre tider kunde det ligga ett århundrade emellan att en modenyhet upptogs i mellersta Sverige och i Skåne. Nu nådde moderniseringen på kort tid landet runt. Hur detta skedde i detalj måste man följa i varje bygd för sig. Slutresultatet blev visserligen likformigt: modejournals- och konfektionskostymen. Men utgångspunkterna kunde växla: långbyxor, jackor och skärmmössor i vissa bygder, knäbyxor, långrockar och vidbrättade hattar i andra. Och varken skräddarna eller deras uppdragsgivare kunde, hur moderna de än ville vara, helt frigöra sig från den gamla traditionen. Även en sådan dräkt som de gamla bära å fig. 4 företer en viss bygdeprägel och är följaktligen även den en folkdräkt. Vad som särskilt nu till skillnad från förr i världen underlättade anpassningen efter modet var köptyget. Redan på 1870-talet kunde vadmal anses urmodigt. En man från en grannsocken hade blivit ingift i Tunhems socken i Västergötland. Han bar vadmalskläder och fick därför gå under namnet »kärn mä valmarsrocken». Det köpta tyget var inte så slitstarkt, plaggen fingo förnyas oftare och varje ny kostym betydde ett steg närmare likformigheten med modejournalen. Symaskinens införande, fig. 5, och skräddarnas upphörande med att flytta omkring på gårdarna bidro också till dräkttillverkningens standardisering.

I kvinnodräkten levde som redan antytts karaktären av folkligt dräktskick längst kvar i huvudbonaden. Från Färnebo socken i Gästrikland säges 1857: »De förr begagnade mössorna äro såväl hos yngre som äldre utbytta mot silkesschaletter på benat hår med kam i.» På de flesta håll efterträdades vid denna tid bindmössor och andra äldre huvudbonader av schaletter. Men dessa äro dock inte några modeplagg. Schaletten bands och formades på olika sätt i olika bygder och i dess användning kan än i dag bygdeolikheter göra sig gällande. I jämförelse med författarens egen hemsocken i sydöstra Skåne, som nog numera har rykte om sig att vara särskilt modern, säges det om en av grannsocknarna, att man där kan få se många fler schaletter i



Fig. 5. Sockenskräddare från Länshults socken, Småland. Foto från 1870-talet.

kyrkan. Det är en skillnad som också omförmäles från andra bygder. Efter åtskilliga årtionden har alltså den moderna kvinnohatten ännu inte helt undanträngt schaletten.

Om hattens uppträdande i en västgötasocken i mitten av 1870-talet berättas: »De som först här använde hattar voro två bondkvinnor, den ena hustru till en kyrkovård, den andra till en nämndeman. De skulle det året till Dals Rostock och bada och hade därför skaffat sig dessa nymodiga huvudbonader, som väckte ett oändligt prat i socknen vid kafferepen.» Överallt i landet var det också mycket sporadiskt, som hatten förekom hos allmogen under detta årtionde. Även i Östergötland, där

man i allmänhet var före sin tid, ansågs det då för stor högfärd, om en bondflicka klädde sig i hatt. Hon fick uppbära mycket hån av sina gelikar och kunde mycket väl få heta »mamsell Petter Annersa» eller vad nu hennes far hade för namn. Och var man riktigt grov i mun, sade man kanske att hon såg ut som »e so i e sakerstie».

När hatten kom i bruk, upprepades vad som tidigare hade hänt ifråga om dräktens modernisering i övrigt. Hatten hade förut varit förbehållen herrskap och köpstadsfolk. Från Revsundsorten i Jämtland berättas en anekdot, som är nog så betydande härför. Hustrun till en soldat hade från lägret fått underrättelse, att hennes man blivit befordrad till någon slags »ral». Hon gick då till länsman och undrade, huruvida hon då icke hade rättighet att bära hatt. Den spjuvern frågade då om det var general eller korpral. »Inte vet jag», svarade soldathustrun, »men nån ral var det». Hatten var alltså också den ett rangtecken. De som först bröto mot fördomen härutinnan voro flickor, som återvände till sin hemsocken efter att ha vistats i en stad en tid. Eller kanske rent av kommo hem på visit från Amerika, Danmark eller Norge. De blevo väl utskrattade till en början, men så småningom togo bygdens andra flickor efter. Och när döttrarna skaffade sig hatt, följde sedan mödrarna exemplet. De hattar, som först kommo till användning, voro på många håll flätade halmhattar av hemmatillverkning. En småskollärrarinna från Dalsland berättar, att då hon 1887 bevistade småskoleseminariet i Åmål voro de flesta av eleverna klädda i huvudkläden. År 1892 genomgick hon en kurs i förfärdigandet av halmhattar vid Upperud och införde detta sedan som slöjd i skolan. På så sätt kom hatten i bruk på den orten. Och på 1890-talet sker genombrottet landet runt. De i bygden förfärdigade hattarna ersattes snart av stadstillverkningar. Modedräkten och konfektionsvaran hade nått sin fullständiga seger.